

UOT 591.9

H.Ş.Muxtarov
ARETN-nin Zoologiya İnstitutu
nicatm1992@mail.ru

**İŞĞALDAN SONRA QARABAĞ ƏRAZISİNDƏ YERLƏŞƏN
BƏSİTÇAY DÖVLƏT TƏBİƏT QORUĞUNUN
ORNİTOFAUNASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

DOI: 10.30546/2520-2049.72.1.2024.009

Açar sözlər: Qarabağ ərazisi, ornitofauna, Bəsitçay DTQ, biotop, işğaldan əvvəl və sonra, landşaft

Məqalədə Qarabağın Ornitofaunası Azərbaycanın ornitofaunası ilə birlikdə müqayisəli şəkildə verilmişdir. Belə ki, Azərbaycan quş faunasına mənsub 407 növün 288-i (72%) Qarabağ ərazisində işğaldan əvvəl qeydə alınıb. İlk dəfə olaraq Qarabağın işğaldan əvvəl azad ərazilərindən olan Zəngilan rayonunun Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu ərazisindən əvvəllər (işğaldan qabaq) məskunlaşmış qızılquşların, leyləklərin, vağların qeydə alınması onların yuvaladıqları hündür çinar ağaclarının işğal dövründə kütləvi kəsilməsi ilə əlaqədardır.

X.Ш.Мухтаров

**ОЦЕНКА ОРНИТОФАУНЫ БАСИТЧАЙСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗАПОВЕДНИКА, РАСПОЛОЖЕННОГО
НА ТЕРРИТОРИИ КАРАБАХА, ПОСЛЕ ОККУПАЦИИ**

Ключевые слова: территория Карабаха, орнитофауна, Баситчай ДТК, биотоп, до и после оккупации, ландшафт

В статье орнитофауна Карабаха представлена в сравнительном виде с орнитофауной Азербайджана. Таким образом, до оккупации на территории Карабаха были зарегистрированы 288 (72%) из 407 видов фауны птиц Азербайджана. Впервые соколообразные и аисты, поселившиеся на территории Баситчайского государственного природного заповедника Зангиланского района, который был освобожден до оккупации Карабаха (до оккупации), регистрация цаплевые связана с массовой вырубкой высоких платанов, на которых они гнездятся в период оккупации.

H.Sh.Mukhtarov

**THE ASSESSMENT OF THE ORNITOFAUNA OF THE BASITCHAY
STATE NATURE RESERVE LOCATED IN THE GARABAGH
TERRITORY AFTER THE OCCUPATION**

Keywords: *Karabakh territory, avifauna, Basitchay DTQ, biotope, before and after occupation, landscape*

In the article, the avifauna of Karabakh is given in a comparative way with the avifauna of Azerbaijan. Thus, 288 (72%) of the 407 species of the Azerbaijani bird fauna were recorded in the territory of Karabakh before the occupation. For the first time, goldfowl and storks that settled in the territory of the Basitchay State Nature Reserve of Zangilan district, which was liberated before the occupation of Karabakh (before the occupation), the registration of egreths is related to the mass cutting of tall plane trees in which they nest during the occupation period.

Giriş

Beynəlxalq Ornitoloqlar İttifaqının 2022-ci illin noyabırına olan məlumatlarına görə hazırda dünyada mövcud quş növlərinin sayı 10933, yarımnövlərinin sayı isə 19883-ə qədərdir. Onların ümumi sayı isə təxminən 50 milyard fərd təşkil edir. 1500-cü ildən bəri antropogen təsirlər nəticəsində 160 növün nəslə kəsilməsidir [5].

2020-ci ilin avqust ayına olan məlumata görə, Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının (IUCN) Qırmızı Siyahısına 1.486 nadir və nəslə kəsilməkdə olan quş növü daxil edilmişdir. Bunlardan 800-ü həssas, 461-i nəslə kəsilməkdə olan və 225-i ciddi təhlükə altında olan növlərdir. Daha 1017 quş növü həssaslığa yaxındır. Araşdırmalar göstərmişdir ki, dünyada 1800-ə yaxın miqrasiya edən quş növünün 15%-i təhlükə altındadır [6].

Azərbaycanın quş faunasına qəldikdə, qeyd etməliyik ki, son məlumatlara görə 19 dəstəyə, 65 fəsiləyə, 207 cinsə aid 407 növü quş qeydə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan faunasına 40 yeni növ daxil edilmişdir [2]. (2011-ci ildə çap edilmiş “Azərbaycan faunasının Taksonomiyası”nda 366 növ qeyd edilib). Bunların 40 faizi oturaq olmaqla il boyu müşahidə olunur, digərləri qışlayan köçəri, yuvalayan-köçəri və miqrasiya dövründə qeydə alınan növlərdir.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ornitofaunasından Azərbaycanın “Qırmızı kitabı”na daxil edilən növlərin sayı tədricən artır. Belə ki, Qırmızı kitabın 1-ci nəşrinə 36 (1989-cu ildə çapdan çıxmışdır), 2-ci nəşrinə 72 (2013) və 3-cü nəşrinə 78 növ daxil edilmişdir (2023). Bu da quş faunamızın 20 faizini təşkil edir. Qırmızı kitabın 3-cü nəşrinə daxil edilmiş növlər faunanın 10 dəstəsini əhatə edir. Bu növlərin 21-i qizilquşkimilər, 14-ü cullutkimilər, 10-u

qazkimilər, 7-i toyuqkimilər, 5-i durnakimilər, 2-i qutankimilər, 2-i leyləkkimilər, 1-i qızılqazkimilər, 4-ü qöyərçinkimilər, 12-i sərçəkimilər dəstəsinə mənsubdur [1].

1906-cı ildə aprelin birində quşların bütün dünyada mühafizəsinə dair Beynəlxalq Konvensiya imzalanmışdır və həmin gün bütün dünyada Beynəlxalq Quşlar günü kimi qeyd edilir. Bu günün keçirilməsində əsas məqsəd vəhşi quşların növ müxtəlifliyini qorumaqdır. Beynəlxalq Quşlar Günü hər il UNESCO tərəfindən həyata keçirilən “insan və biosfer” proqram çərçivəsində qeyd edilir [5].

Azərbaycanın “Qırmızı kitabı”na daxil edilmiş 78 növdən 26-sı nəslə kəsilməyə həssas (M), 21 növ-təhlükə həddində olan (EN), 19 növ nəslə kəsilmək təhlükəsində olan (CR), 11 növ təhlükə həddində olan (NT), biri isə haqında məlumat azlığı olan STATUSA malikdir. Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının tərtib etdiyi xəritədə Azərbaycan Respublikasının ərazisi quşların təhlükələrə məruz qaldığı sahələrdən olduğu qeyd edilir [5, 6].

Qarabağ təbii zonasının ekoloji-ornitocoğrafi rayonlaşması təbii-iqlim şəraitinə uyğun aparılmışdır. Coğrafi şəraitin rəngarəngliyi müxtəlif növ quşların məskunlaşmasına, nəsil verməsinə və qidalanmasına imkan yaratmışdır. Quşların məskunlaşma arealının şaquli zonalıq və landşaft tipləri üzrə bölgüsü göstərir ki, ornitofaunanın əsasını meşələrdə Avropa tipi, açıq sahələrdə isə Aralıq dəniz tipi populyasiya təşkil edir.

Mövcud ərazidə ekoloji-ornitocoğrafi rayonlaşmanın əsasını növ tərkibi və populyasiyasının sıxlığı təşkil edir. 4 ornitocoğrafi rayon qeydə alınmışdır:

1. Kiçik Qafqaz yüksək dağlığı;
2. Kiçik Qafqaz dağ meşələri;
3. Kiçik Qafqaz dağ ətəyi;
4. Kür-Araz rayonu.

Kiçik Qafqaz yüksək dağlığının nival və subnival, alp və subalp cəmənləndirilməsində Avropa tipinə mənsub quşlar geniş yayılmışdır. Onlar meşə-kolluq və açıq quru sahə ekoloji qurupu təmsil edirlər. Rayonda 67 növ quş nəsil verir, 54%-i nadir növlərdir. 10 növ quşun populyasiyası kəskin azalıb. Nəsil verməkdən məhrum olmuş növlər yoxdur.

Kiçik Qafqaz dağ meşələrinin meşə-kol, cəmənləndirilməsində Avropa tipini təmsil edirlər. 101 növ quş nəsil verir, 35%-i nadir növlərdir. Oturaq populyasiyalı quşlar 59%-dir. Nəsil verməkdən məhrum olmuş növlər yoxdur. Lakin, antropogen amillərin təsiri nəticəsində növlərin populyasiyaların reproduktivliyi 10% azalmışdır.

Kiçik Qafqaz dağətəyi quru-bozqır landşaftlarında üstünlük təşkil edən quş növləri su- bataqlıq və sahil qrupunu təşkil edərək Aralıq dənizi tipinə daxildir. Rayonda 90 növ quş nəsil verir. 31% nadir növlərdir nəsil verməkdən

məhrum olmuş növlər yoxdur. Lakin, antropogen amillərin təsiri nəticəsində nəsil verən populyasiyaların reproduktivliyi 10% azalmışdır.

Kur-Araz rayonu- ovalıq və düzənliyin yarımşəhra landşaftlarında geniş məskunlaşmış quş növləri üçün səciyyəvidir. Onlar su və sahil quşları qrupuna, Aralıq dəniz tipinə daxildir. 121 növ nəsil verir, 56% nadir növlərdir. Son 60-70 ildə 16%-dən çox quşun populyasiyası tələf olub [3].

Son 30 ildə Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində çox böyük ekoloji problemlər yaranmışdır. Belə ki, meşələrin qırılması, bataqlıqların qurudulması, xam torpaqların şumlanması, faydalı qazıntı yataqlarının intensiv işlənməsi nəticəsində ətraf mühitinin çirklənməsi bir çox quş növünün azalmasına və az saylı-nadir növə keçməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, erməni vəhşiliyi nəticəsində Laçın rayonunda palıd, Bəsitçay çinar meşələrində ağacların tamamilə kəsilib yox olma təhlükəsi baş vermişdir. Nəticədə ağacların qırılması və subalp çəmənliklərinin aradan çıxması, göllərin istifadəsi burada məskunlaşmış quşların reproduktiv fəaliyyətinə məhvədgici təsir göstərmişdir.

Qarabağın quş faunasının beynəlxalq saziş və konvensiyalara münasibəti

Aran və Dağlıq Qarabağın təbii coğrafi şəraitində məskunlaşmış quşların ekoloji qrupları:

1. Meşə və kolluq quşları-105 növ;
2. Açıq quru sahə quşları-96 növ;
3. Bataqlıq və sahil quşları -53 növ;
4. Su quşları-34 növ.

Azərbaycan faunasına məxsus 407 növ quşun [2] 288 növü (72%-i) Qarabağ ərazisində qeydə alınıb (işğaldan əvvəl). 288 növü 215-i (75%-i) Qarabağın işğaldan azad olunmuş ərazisində yayılmışdır. Qarabağın işğaldan azad olunmuş ərazisində Beynəlxalq əhəmiyyətli-Camişdağ, Laçın qayalığı, Dəli dağ, Bəsitçay kimi mühüm Ornitoloji ərazilərin (MOƏ) yerləşməsi ilə əlaqədardır [4]. Qarabağın ərazisi həmçinin Şimaldan Cənuba və əksinə köç edən minlərlə quşun Beynəlxalq əhəmiyyətli miqrasiya yollarından birini təşkil edir [3]. Qeyd edilməlidir ki, işğaldan azad olunmuş ərazinin quş faunası 1993-cü ilədək öyrənilmişdir. İşğaldan sonra oradakı quş faunasının hazırkı vəziyyəti məlum deyil.

Hal-hazırda işğaldan azad olunmuş Qarabağ torpaqlarına Böyük qayıdış başlayıb. Yaxın gələcəkdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə flora və fauna növləri yenidən geniş miqyasda öyrənilməyə başlanacaq.

Bütün dünyada quşların mühafizəsi və ehtiyatlarından səmərəli istifadəsi məqsədi ilə bir sıra konvensiyalar, sazişlər imzalanmışdır. Azərbaycan dövləti 2000-ci ildə Avropa Şurasına qəbulla əlaqədər olaraq Azərbaycan dövləti ətraf

muhitin, faunanın o cümlədən quşların mühafizəsi üçün bir sıra konvensiya və saziş imzalanmışdır. Artıq vəhşi növlərin ticarətinin məhdudlaşdırılması haqqında RAMSAR, BERN, BONN CITIES Konvensiaları və AEWA Satişi Azərbaycan tərəfindən imzalanmışdır.

Azərbaycan ornitofaunasına mənsub 407 növdən 288-Qarabağ bölgəsində (işğaldan əvvəl) rast gəlinib. Onlardan 86 növ Ramsar, 273-Bern, 155-Bonn konvensiyalarına daxil edilmişdir. 288 növdən 28-i Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının Siyahısına (BTMİQS-İUCN) daxil edilib [4].

Azərbaycan Dövlətinin Avropaya inteqrasiyası, Satış və Konvensiyalarla əlaqədar üzərinə götürdüyü öhdəliklərlə əlaqədar ornitofaunamızda, həmçinin işğaldan azad edilmiş Qarabağ ərazisində yenidən beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş qaydalar çərçivəsində öyrənilməsinə ehtiyac yaranmışdır.

Bu məqsədlə ilk dəfə olaraq işğaldan azad edilmiş torpaqlarda, Zəngilan rayonu, Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisində 2023-cü ilin fevral, may aylarında ornitoloji monitorinq aparıldı (AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin dəstəyi ilə).

Bəsitçay dövlət qoruğunun ornitofaunası

Bəsitçay Qoruğu Zəngilan rayonunda Bəsitçayın sağ sahilində yerləşir, 1974-cü ildə 107 hektar ərazisində yaradılmışdır. Uzunluğu 15 km-ə, eni 150-200 m-ə çatır, sahəsi 107 ha-dır (Respublikamızın ən kiçik qoruğudur). Ərazisinin 79,4 %-ni meşəlik tutur, dəniz səviyəsindən 600-800 m hündürlükdə yerləşir. Çinar çox vaxt sırf, bəzən qarışıq ağaclıq əmələ gətirir, qarışıq ağaclıqda üst mərtəbəni çinar və adi qoz ağacı tutur. Qoruda çinar ağaclarının boyu 35-40 m, diametri 80-100 sm təşkil edir.

Bəsitçay Qoruğunda fevral ayında aparılmış monitorinq zamanı aşağıdakı növlərə rast gəlini:

1. Qara çalağan (*Milvus Migrans*)
2. Qara qaratoyuq (*Turdus Merula*)
3. Küənquyuq çaxraqıl (*Oenanthe chrysopygia*)
4. Qaraboyun çaxraqıl (*Oenanthe finschii*)
5. Oynaq çaxraqıl (*Oenanthe isabelina*)
6. Adi yaşılca (*Chloris chloris*)
7. Boz milcəkqapan (*Muscicapa striata*)
8. Kicik milcəkqapan (*Ficedula albicollis*)
9. Uzunguyruq arıquşu (*Aegithalos couedatus*)
10. Kicik arıquşu (*Poecile lugubris*)
11. Ala sağsağan (*Pica pica*)
12. Şəfəq bulbulu (*Erithacus rubecula*)
13. Dağ caydaçapanı (*Motocilla cinerea*)
14. Qamışlıq leyi (*Circus aeruginosus*)

15. Çöl göyərçini (*Columba livia*)
Qoruğun ərazisində may ayında rast gəlinən növlər:
  1. Qafqaz qırqovulu (*Phasianus colchicus*)
  2. Adi turac (Black francoline)
  3. Xinalı kəklik (*Alectoris chucar*)
  4. Qur-qur (*Streptopelia turtur*)
  5. Meşə göyərçini (*Columba aenos*)
  6. Qızılı qızlarquşu (*Merops apioster*)
  7. Yaşıl qızlarquşu (*Merops superciliosus*)
  8. Adi şanapipik (*Upupa epops*)
  9. Suriya ağacdələni (*Dendrocopos Syriacus*)
  10. Qafqaz ortaboy ağacdələni (*Dendrocopus medius*)
  11. Adi göycəqarğa (*Coracias qarullus*)
  12. Qara qaratoyuq (*Turdus merula*)
  13. Ala saxsağan (*Pica pica*)
  14. Adi alacöhrə (*Lanus cristatus*)
  15. Kicik arıquşu (*Poecile lugubris*)
  16. Adi iri arıquşu (*Parus mayor*)
  17. Boz milçəkqapan (*Muscicapa striata*)
  18. Adi yaşılca (*Chloris chloris*)
  19. Meşə sərçəsi (*Fringilla coelebs*)
  20. Qamışlıq vələmirquşu (*Emberizuschoenucius*)
  21. Dağ vələmirquşu (*Emberiza cia*)

Aparılmış monitorinqlərin nəticələri göstərir ki, fevral ayında Qoruqda quşların əksəriyyəti sərçəkimilər dəstəsinə mənsub növlərdir (12 növ). Biotopla əlaqələrinə görə kolluq, çay kənarı və meşə ətrafı açıq landşaft quşlarıdır.

Həm xarakterinə görə uçan cücülər, torpaq və su onurğasızları, toxumlarla yemlənən növlərdir. Hündür ağacların qırılması (erməni vəhşiliyinin nəticəsi olaraq) hazırda burada digər dəstələrə mənsub və orta böyüklükdə dendrofil quşların məskunlaşmasına imkan vermir. Qeydə alınan quşların əksəriyyəti Sərçəkimilər (*Passeriformes*) dəstəsinə mənsub növlərdir.

May ayında Qoruq ərazisində aparılmış monitorinqin nəticəsi onu göstərir ki, nəsilvermə dövründə Qoruq ərazisində Toyuqkimilər dəstəsinə mənsub 3 növ, Göyərçinkimilərə aid 2 növ, Göycəqarğakimilərə 4, Ağacdələnkimilərə mənsub 2, Sərçəkimilərə aid 10 növ qeydə alınıb. Yuvalayan quşların sayı təxminən 75-80 cüt təşkil edir. Quşların sayı nəzərdən keçirilən hər 2 km məsafədə 150-160 fərd rast gəlinib. Növ tərkibinə və dinamikasına görə ərazisinin dominant növləri sərçəkimilər təşkil edir.

Nəticə

1. Qarabağın işğaldan azad olunmuş ərazisindən olan Zəngilan rayonunun Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu Beynəlxalq əhəmiyyətli mühüm ornitoloji ərazilərindən biridir.
2. Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu ərazisinin 93,5%-ni meşə-kol, otluq biotopları təşkil edir. Bunlar da ornitokomplekslərdə dendrofil (ağacda və kolda yuvalayan) və toxumla, cücülərlə yemlənən (entomofaq, fitofaq) növlərin çoxluq təşkilatçılığına şərait yaratmışdır.
3. Ornitokomplekslərin dominant növləri sərçəkimilər dəstəsinə mənsub quşlardır.
4. Əvvəllər (işğaldan əvvəl) qoruq ərazisində məskunlaşmış qizilquşkimilərin, leyləklərin, vağların qeydə alınması, onların yuvaladıqları hündür çinar ağaclarının (işğal dövründə) kütləvi kəsilmələri ilə əlaqədardır. Nəticədə həmin quşlar nəsilvermə şəraitlərindən məhrum olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ı, III nəşr. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan fauna növləri 2023, səh 132-209.
2. Azərbaycan Faunasının Taksonomik spektri (Onurğalılar). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2020, 144 s.
3. *Kərimov T.Ə., Talibov S.T., Abdullayev Q.A.* İşğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisinin mühüm ornitoloji əraziləri. II, Bakı-Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin əsərləri, 2011, C3, S.150-155.
4. *Sultanov E., Kərimov T.* Azərbaycan Ornitofaunasından beynəlxalq saziş və konvensiyalara daxil edilmiş quş növləri, Bakı, 2007, s.17-32.
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. Красный список МСОП Видов, находящийся под угрозой, <https://www.iucn.org/species>

Redaksiyaya daxil olub 29.11.2023